

*Ольга Полюхович,
к. філол. н., старша викладачка кафедри літературознавства
Національного університету «Києво-Могилянська академія»*

ТВОРЦІ ІСТОРІЇ У ПРОЗІ ЮРІЯ КОСАЧА: ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД

Із усіх українських письменників Юрію Косачу (1908–1990) чи не найбільше пощастило із літературними предками: за його плечима стояли дві славетні письменниці свого часу – бабуся Олена Пчілка (Ольга Петрівна Косач) і тітка Леся Українка. Перший він присвятив повість «Глухівська пані», а друга стала прототипом однієї з героїнь «родинної саги» Косачів «Сузір'я Лебеда». Ці образи потребують ретельного аналізу, адже, як у всій творчості Косача, жіночі образи є складними та неоднозначними. Мою розвідку буде присвячено образу жінок та чоловіків у його ранній повісті «Дивимось в очі смерті» (1936) та повоєнній повісті «Еней і життя інших» (1946–1947).

Письменник, драматург, поет, журналіст, редактор та художник Юрій Косач народився у селі Колодяжне Волинської області, де й минуло його дитинство. Він навчався у Львівській гімназії, а згодом – у Варшавському університеті (юридичний факультет). У молоді роки Косач приєднується до «Партії українських державних націоналістів» і за свою (за вироком суду «антидержавницьку») діяльність разом з іншими юнаками арештований кілька разів польською владою. У 1933, рятуючись від наступного ареш-

¹ Детально про біографію Юрія Косача довоєнного періоду написано у монографії Сергія Романова «Юрій Косач між минулим і сучасним. Історична проза письменника 1930-х років» (Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2009).

ту, нелегально перетинає кордон Чехословаччини¹. Відтоді живе у різних містах – Празі, Парижі, Берліні... З 1945 року стає одним із організаторів та активним учасником організації митців в еміграції «Мистецький український рух» (МУР). 1949 року Косач переселяється до США і постійно мешкає у Нью-Йорку, періодично приїжджаючи до підрадянської України.

Юрій Косач постійно шукає батьківщину у своїх творах. І не лише в текстах, а й у житті він був одержимий зв'язком із Україною. Від перших своїх віршів 1926 року у пластовському виданні «Молоде життя» до останніх романів «Володарка Понтиди» (1987) і «Чортківська скеля» (1988) Юрій Косач був ангажований у національно-історичну тематику, а його персонажі – активно долучалися до політичних справ, через те відчуваючи себе творцями історії.

На ранню творчість письменника значною мірою вплинув ідеолог українського націоналізму Дмитро Донцов. У 1920-х роках письменник публікує свої твори у «Літературно-науковому віснику», котрий редагує Донцов. Косачеві тексти заряджені ідеями чинного націоналізму та темами рішучої відданості боротьбі персонажів-чоловіків. Наприклад, в оповіданні «Пуща в заграві» один із борців сумнівається в ідеях чину та революції. Полковник без вагань наказує розстріляти його за ці сумніви та нерішучість. В іншій історії, «Кінець отамана Козиря», побратими отамана звинувачують його у недостатній твердості. Отаман дістає револьвер і повстанці думають, що він рішуче покликає їх до боротьби, та несподівано для всіх він стріляє собі у скроню. Цей постріл підважує основи безкомпромісної дії та маскулінних цінностей, котрі втілилися у ранніх творах Косача 1920-х років.

У 1929 році письменник починає друкувати свої твори у прорадянському виданні, котре виходило у Львові, «Нові шляхи» (головний редактор – Антін Крушельницький). Через цю раптову ідеологічну зміну відбувається конфлікт між Косачем і Донцовим. Митець поступово відходить від ідеалів боротьби часів своєї молодості, що також пізніше було спровоковано його вимушеною еміграцією.

Косачеві передвоєнні твори другої половини 1930-х років теж присвячені героям із стабільною позицією, котрі не сумніваються у собі і справі. Творення історії у його ранніх творах асоційовано із маскулінністю, а ідея батьківщини пов'язана із такими традиційно чоловічими чеснотами, як відвага, честь та братерство. Персонажі-чоловіки діють в ім'я великої мети. Саме такою є повість Юрія Косача (Романа Мстиша) «Дивимось в очі смерті» (Париж: Лесин дім, 1936), яка наповнена пафосом боротьби на Поліссі проти ворогів – поляків. Повстанці вірять, що вони борються за правду, а помираючи, Римарчук, один з головних героїв роману, говорить: «Хай живе революція!..». Їхнє гасло – перемога або смерть. У цій повісті боротьба українців протиставляється польському проекту колонізації України. У поїзді один з персонажів підслуховує розмови поляків, які мріють про Україну як польську колонію із лояльним до влади населенням у 40 мільйонів людей.

Машталір, Бахара, Царевич, Залізник, Зорич та Христина – це повстанці, котрі ведуть підпільну боротьбу. Попри відданість справі, ці герої до того ж, мали би стати рупорами певних ідей, та, за спостереженням рецензента цієї повісті Святослава Гординського, Косач сконструював персонажів цієї повісті «надто схематично, із шкодою для своїх постатей»². Частково це можна пояснити тим, що герой-повсталець безкомпромісно відданий справі, що заступає його суто психологічні характеристики. Саме такими є персонажі-чоловіки повісті «Дивимось в очі смерті». Згідно з Гординським, саме на тлі таких персонажів вирізняються Зорич та Христина – великою мірою завдяки любовній лінії у цьому творі.

Жінки не є поширеними образами в текстах Косача 1930-х років. Хоча вони й зображені як учасниці визвольного руху, але описані з точки зору чоловіка. Зокрема, у «Дивимось в очі смерті» Христина Равич – єдина жінка серед повстанців. Під поглядом Зорича вона постає перед читачами як «звичайна маленька жінка», на противагу йому, який «сильний,

² Гординський С. Проблема тенденційної повісті (Нова повість Косача) // Назустріч. 1936. Ч. 15.

як сталь», і той, що пережив 17 арештів. Жінка у цьому творі (як і у «Енеї і житті інших») вплутана в любовну історію з одним із вояків. Таким чином, присутність жінки романтизує історію. А з іншого – продиктована, щоб на контрасті показати незламність і стійкість чоловіків у боротьбі. Та її історія виявляється набагато складнішою. Зорич у «Дивимось в очі смерті» – поляк, агент ворожого табору, у нього закохується Христина, і він хоче здобути інформацію про українських повстанців. Він не має жодних почуттів до дівчини, вона йому потрібна лише для справи. Саме вона, не знаючи, що Зорич шпигун, видає йому інформатора Б. Поляк влаштовує його вбивство. Христина одразу не зізнається побратимам у скоєному, а лише пізніше здає їм ворога. Та їхня місія все одно зазнає поразки, повстанців ув'язнюють, і Христина – це та сама людина, котра тримає зв'язок між підпіллям та ув'язненими. Вона пише листи побратимам у в'язницю, надихаючи їх та підтримуючи їхню віру. Вона є посередницею, своєрідною зв'язковою ланкою між недавньою поразкою та ідеєю тривання боротьби. Христина виступає символом майбутнього та віри у перемогу.

Якщо безкомпромісна дія і відданість боротьбі чоловіків пов'язані із їхнім етнічним походженням (навіть той самий Зорич, насправді поляк Загурський, шпигує на користь своєї держави) і національна належність чоловіків безсумнівна, жінки-героїні Косача мають самі усвідомити власні національну та культурну ідентичності, котрі є результатом їхнього свідомого вибору. У цьому контексті прикладами виступають вже згадана Христина Равич і Галочка з повоєнної повісті «Еней і життя інших». Бути українкою – це прикмета не лише етнічної належності, а сама програма боротьби за простір для їхнього життєздійснення. Христина походить із полонізованої поліської сім'ї. Її батько – чиновник, і в родині спілкуються лише польською мовою. Від дитячих років дівчину переконували, що «українство це щось безсиле, нікчемне, крихке»³. Натомість вона сама

³ Косач Ю. (Роман Мстиша). Дивимось в очі смерті. Париж : Лесин дім, 1936. С. 17.

вивчила українську під впливом своїх друзів і приєдналася до організації повстанців, щоб боротися за самостійну Україну.

Інший приклад такого типу жінки – Галочка – головна героїня повісті «Еней і життя інших». Галочка виросла серед емігрантів у різних містах Європи – Рим, Лісабон, Лозанна, Мюнхен, Белград... Її предки українського козацького роду, які мали імператорську протекцію за служіння Російській імперії. Вона проводить час в російських еміграційних колах у Белграді. Та під впливом Енея, Вадима Васильовича, свого далекого родича (який впевнений, що Гоголь – український письменник), дівчина усвідомлює власну українську ідентичність. Вона приєднується до організації українських націоналістів і має виконати завдання – добути документи у нацистського майора Енґерслебена. Вона сміливо виконує це доручення.

Ганна Олексіївна, матір Галочки, у щоденному спілкуванні послуговується російською та французькою мовами. Натомість її дочка, як представниця нової генерації, усвідомлює різницю між двома мовами і обирає українську, попри те, що окрім згаданого небезпечного завдання, вона ніколи в Україні не була. Очевидно, що в цьому епізоді відобразилися Косачеве усвідомлення його емігрантського становища і потреба пошуку нових форм спротиву, котрий із політичної площини переходить у культурну. І саме таким типом нової повоєнної споглядальної позиції є наратор, письменник Вадим Васильович (Еней).

Чому Галочка вирішила долучитися до боротьби українців? Скептицизм Енея, котрий дивиться на всі події відсторонено (але попри те має чітке усвідомлення власної культурної належності), каже, що це наслідок романтизму Галочки. До того ж вона закохана у Ірина, провідника акції. Еней не без іронії називає цю подію «романтичною вилазкою в Хуст». Таким чином він намагається розхитати становище дівчини. Прототипом Галочки була Олена Теліга (справжнє ім'я Олена Шовгенова (1906–1942), походила з Російської імперії), українська поетка, публіцистка, діячка ОУН, яку нацисти розстріляли у Бабиному Яру. Історія Косачевої Галочки – це історія, котра могла би статися

з Телігою, якби вона вижила: найімовірніше, вона би емігрувала після поразки українського руху у Другій світовій війні. У цьому творі еміграція – це не героїчне становище, яке свідчить про історичну поразку української справи. І саме з емігрантських повоєнних позицій з урахуванням досвіду історичної поразки сконструйовано образ Галочки.

Олена Теліга – героїня, котра полягла у боротьбі за Україну і чия мученицька смерть стала символом нескореності українського духу. Смерть у боротьбі перетворює жінку на героїню, ікону. Андре Рош у своїй праці «Перша стаття. Зміна та криза чоловічої ідентичності» пише, що «ризик життям на роботі чи війні героїзує чоловіка, натомість жінка, яка втрачає життя під час пологів, просто кориться закону природи»⁴. У творах Косача саме чоловіки віддають свої життя за справу, натомість жінки стають символом боротьби та її тривалості.

На противагу чоловічим образам, які органічно та послідовно вкорінені у справу боротьби, образи жінок ускладнені тим, що в них (які самі мусять обрати та усвідомити національну ідентичність) є «жага неофітів» у справі (саме так схарактеризований запал Галочки). Цю позицію демонструють як Галочка, так і Христина. До того ж вони вплетані в романтичну історію, що розхитує їхні позиції революціонерок. Зорич не вірить у те, що Христина може бути справжньою революціонеркою чи коханкою: «Ні характеру, ні волі, якийсь плачливий романтизм, якісь надриви, до чорта з ними. Нічого не доводила до кінця. Все якісь вибухи, зигзаги. Не була ані революціонеркою, ані коханкою»⁵. Зрештою, він був неправий, адже Христина доводить свою ідентичність революціонерки і здає Зорича побратимам.

Так само і Галочка зрештою здобуває документи в майора, виконуючи завдання Ірина. Та робить вона це для коханого, котрий і є втіленням справи – і не просто справи,

⁴ Рош А. Перша стаття. Зміна та криза чоловічої ідентичності. Київ : Основи, 2018. С. 10.

⁵ Косач Ю. (Роман Мстиша). Дивимось в очі смерті. С. 71.

а справи з конкретним «людським обличчям»: «Ірине, ти вже мене не любиш, я знаю. Ти мене зраджуєш». “Сцена?” “Ні, але мені це потрібно знати – ти знаєш, що я для тебе йду до Енґерслебена”. “Для мене? Я гадав, для справи”. Проміння знов зустрілись. “Справа це – ти, ти знаєш...”»⁶.

У статті Юрія Шевельова з програмовою назвою «Прощання з учора (“Коли ж прийде справжній день?”)» наголошено, що повість «Еней і життя інших» знаменує прощання з минулим, тобто з вісниківством та ідеологією Донцова⁷. Цей «вчорашній день» уособлює націоналіст Ірин, котрий став легендою. У такому випадку прощання з людиною типу Ірина – це прощання з ідеологією, розширення мистецьких можливостей та пошук альтернативних програм. Критик загострює увагу на образі Ірина: дослідник вважає, що інші герої обертаються навколо нього. Та все ж центральним персонажем повісті є письменник Вадим Васильович, який спостерігає за подіями й старанно нотує події. Еней – це своєрідна альтернатива «вісниківству». Вергіліїв Еней справді покидає руїни Трої, щоб збудувати нову державу – Рим. Попри те що Шевельов не вірить, що Вадим Васильович зможе створити щось нове, вочевидь, Косач не дарма назвав цього персонажа таким іменем. І новий Рим – це нескінченність, низка потенційних можливостей, які можуть перетворитися на реальність. Прагнення до майбутнього, «співробітництво з майбутнім, долею» – характерна риса Вергілієвого Енея, стверджує Володимир Топоров, у випадку античного героя – це «ситуація цілепокладання, наявність телеологічної домінанти»⁸. Такою домінантою для Вадима Васильовича є його культурна ідентичність.

Очевидно, що Вадим Васильович – програмовий персонаж із більш-менш чітко визначеною позицією – відчужен-

⁶ Косач Ю. Еней і життя інших. Мюнхен : Прометей, 1947. С. 49.

⁷ Див.: Шевельов Ю. Прощання з учора («Коли ж прийде справжній день?») // Вибрані праці : у 2 кн. / упоряд. І. Дзюба. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. Кн. II. Літературознавство. С. 679–726.

⁸ Топоров В. Эней – человек судьбы. Часть I. Москва : Радикс, 1993. С. ii–iii.

ням від активного життя та настановою на споглядання життя інших. З іншого боку, йому часто доводиться йти на співпрацю з іншими персонажами твору. Так, скажімо, Еней втішає Ганну Олексіївну після втечі Галочки, він супроводжує вагітну Ірину через фронтову зону тощо. Але не бере повноцінної участі у боротьбі, на відміну від Ірина та Галочки.

З іншого боку, якщо чоловіки здатні до безкомпромісної дії і не замислюються на ширшому контекстом загальної справи, саме жінці Косач передає філософський голос в осмисленні становища українських повстанців. Зокрема, у повісті «Дивимось в очі смерті» Христина – це людина, котра роздумує над своїм сьогоденням: «Ми горимо як порох. У нас багато ненависти. Бо така наша релігія: не світла, похмура, вона з ненависти, вона не для майбутнього...»⁹. Ця боротьба є провісником нового дня, майбутнього. В іншій повісті Косача, «Чад» (1937), звучать подібні мотиви. Усі персонажі гуртуються навколо Сокола, ідейного лідера акції. З-поміж усіх він найкраще розуміє плинність історії і свідомий свого нестабільного місця в ній: «чим скоріше ми відійдемо, тим краще для нас і для тих, що по нас прийдуть»¹⁰. Усі герої повісті «Чад» опиняються «на межі»: завтра народиться новий прекрасний світ, а вони – це лише проміжне покоління, приречене втратити свої контури в чаді, після якого має розпочатися нове життя. У цьому творі зображено покоління діяльних людей, котрі усвідомлюють власну місію, але також розуміють, що вони мізерні, але важливі коліщатка в системі на шляху до потенційно прекрасного «завтра». На відміну від чоловіків-повстанців повісті «Дивимось в очі смерті», де усвідомлення перехідного становища покоління і важливість справи для майбутнього має лише Христина.

Справді, у період МУРу Косачу йдеться про те, щоб перебороти кризу в літературі: «Косач говорить про естетичну одногранність, штампованість, банальність такої літерату-

⁹ Косач Ю. (Роман Мстиша). Дивимось в очі смерті. С. 17.

¹⁰ Косач Ю. Чад. Львів, 1937. С. 153.

ри (політизованої. – О. П.) й про ущербність типу «сильної людини», нею пропагованого і будованого, а також про критику, яка відігравала роль «собачки жучки», підгавкувала ідеології»¹¹. Таким голосом в осмисленні становища українства, окрім «негеройчного» Енея, є і Галочка. Вона заперечує міф про Антея: «Я не забула, але вважаю цей міт перестарілим, він надто механістично символізує й пояснює обнови патріотичного чуття. Я стала українкою зовсім не тому, що побачила соняшники й вишневі садки, доторкнулась до зримого – до ясних зір, тихих вод – ви ж пам'ятаєте це?»¹². Юрій Шевельов робить висновок: «Галочка була типова для українського визвольного руху, зібраного під прапорами «вісниківства», як один з проявів безґрунтянства»¹³. І саме її образ також символізує прощання з вісниківством, зазначає Шевельов. Втрата батьківщини та емоційний зв'язок з нею – це той інтелектуальний ландшафт, на тлі якого з'являються твори Косача, що рухає їхню поетику. І цей зв'язок забезпечено за допомогою жіночих образів.

Ідеологічний герой, апологія «сильної людини», яка діє без рефлексії, – це історичний тип персонажа в прозі Косача 1930-х років. У його творах після Другої світової війни історична поразка української справи та банкрутство ідеї націоналізму у варіанті Донцова призводить до того, що письменник, тонко відчуваючи історичні імпульси, втрачає віру у незламні маскулінні ідеали й повертається до образу жінки. Ці порухи, як описано вище, явлені у повісті «Дивимось в очі смерті». Коли бої програно і маскулінні цінності втрачають своє значення, простір для надії символічно втілено у жіночих образах. Вони художньо складніші тим, що їхня національна ідентичність не обов'язково ґрунтується на принципі етнічної належності, натомість вона має розвинути та пройти певну трансформацію до її розумін-

¹¹ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі // Теорія літератури. Київ : Основи, 2002. С. 292.

¹² Косач Ю. Еней і життя інших. С. 9.

¹³ Шевельов Ю. Прощання з учора («Коли ж прийде справжній день?»). С. 692.

ня (Христина Равич, Галочка) і в такий спосіб долучитися до творення історії, котра вже переходить межі тут-і-тепер. Справді, жіночі образи зазвичай конструюють «як символічні носії нації» (Тут і далі – переклад наш. – О. П.)¹⁴. Феміністична історична уява виявляється гнучкішою, вона здатна долати кордони і проектувати боротьбу у майбутнє. Якщо справедливим є твердження, що «різні види націоналізму виникали з типово маскулінізованої пам'яті, маскулінізованого приниження та маскулінізованої надії»¹⁵, то Юрій Косач у своїй творчості перевершує дане розуміння націоналізму, адже письменник пропонує альтернативу – жіночий образ, завдяки якому можлива подальша боротьба та майбутні історичні проєкції. Цей письменник доходить до розуміння жінки як носія історичних сподівань нації в історичній тягlostі. Британська дослідниця націоналізму Монтсеррат Гібернау осмислює національну ідентичність як процес, проєкт: «Неперервність походить від уявлення про націю як історично закорінену сутність, спроектовану у майбутнє»¹⁶. Історичне вкорінення у творах Косача представлено через маскуліні цінності та образи чоловіків, відповідно проєкцію у майбутнє – цей шлях означають здебільшого жінки.

Цікавий з точки зору ґендеру та історії передостанній роман Косача «Володарка Понтиди» (1987). Княжна Дароган, чи, як вона себе називає, імператриця Єлизавета II, Dei Gratia королева України і Понтиди, і всіх Русей владарка, онука Петра I, «донька українського козака Олексія Розумовського з Чернігівщини, та цариці Єлисавети Петрівни, а тим самим має право на престіл, силоміць загарбаний [при допомозі гвардійських штиків] узурпаторкою Катериною», – виняткова жінка, авантюристка, котра претендує на те, щоб скинути з престолу російську імператрицю Катерину II. Досвід жінки, котра кидає рішучий виклик

¹⁴ McClintock A. Imperial leather: race, gender, and sexuality in the colonial contest. New York : Routledge, 1995. P. 355.

¹⁵ Ibid. 1995. P. 353.

¹⁶ Гібернау М. Ідентичність націй / пер. з англ. П. Тарашука. Київ : Темпора, 2012. С. 19.

російській імперії, є чи не унікальним в українській літературі. Українська володарка бореться за політичну владу та прагне стати повноцінним суб'єктом легітимних світових політичних стосунків. *Вона* прагне відновлення історичної самості: українську європейську ідентичність сконструйовано за допомогою жіночого наративу. Цей текст Косача багато у чому підсумковий, але до такого модерного осмислення образу жінки письменник доходить поступово, що я і намагалася продемонструвати на прикладі творів 1930-1940-х років.

Список використаної літератури:

1. Гібернау М. Ідентичність націй / пер. з англ. П. Таращука. Київ : Темпора, 2012. С. 19.
2. Гординський С. Проблема тенденційної повісті (Нова повість Косача) // Назустріч. 1936. Ч. 15.
3. Косач Ю. (Роман Мстиша). Дивимось в очі смерті. Париж : Лесин д'ім, 1936. С. 17.
4. Косач Ю. Еней і життя інших. Мюнхен : Прометей, 1947. С. 49.
5. Косач Ю. Чад. Львів, 1937. С. 153.
6. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі // Теорія літератури. Київ : Основи, 2002. С. 292.
7. Рош А. Перша стаття. Зміна та криза чоловічої ідентичності. Київ : Основи, 2018. С. 10.
8. Топоров В. Эней – человек судьбы. Часть I. Москва : Радикс, 1993. С. II–III.
9. Шевельов Ю. Прощання з учора («Коли ж прийде справжній день?») // Вибрані праці : у 2 кн. / упоряд. І. Дзюба. Київ : Києво-Могилянська академія, 2008. Кн. II. Літературознавство. С. 679–726.
10. McClintock A. Imperial leather: race, gender, and sexuality in the colonial contest. New York : Routledge, 1995. P. 355.